

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/44/84-87>

Günay Hacızadə

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0001-9472-3570>

hadjizade.93@gmail.com

Azərbaycan və ingilis dillərində feilin məna növləri

Xülasə

Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməyə başlayır. Bu, feillərin, eləcə də digər nitq hissələrinin daha geniş və əhatəli tədqiq olunması, onlara aid spesifik əlamətlərin və səciyyəvi xüsusiyyətlərin müəyyənəndirilib üzə çıxarılması zəruriliyi ilə bağlı idi. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik qrupları, eyni zamanda feillərin ayrı-ayrı qrammatik xüsusiyyətləri haqqında xeyli sayda tədqiqatlar aparılmışdır. Bu məqalədə də feilin məna növləri üzrə aparılan tədqiqatlar və feilin növlərindən biri olan qavrayış feilləri ilə bağlı araşdırma aparılmışdır.

Açar sözlər: *semantika, feil, məna növləri, leksik-semantik, qavrayış feilləri*

Gunay Hajizadeh

Baku State University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0001-9472-3570>

hadjizade.93@gmail.com

Semantic Types of Verbs in Azerbaijan and English Languages

Abstract

Since the 50 s.-the 20th century, special attention has been paid to the lexical-semantical grouping of verbs in linguistics of Azerbaijan. This was due to the need for a more extensive and comprehensive study of verbs, as well as other parts of speech and the need to identify and reveal their specific features and characteristics. In both English and Azerbaijani linguistics, a large number of studies have been conducted on the lexical-semantic groups of verbs, as well as on the individual grammatical features of verbs. This article also examines the studies conducted on the types of meaning of verbs and on perceptual verbs, which are one of the types of verbs.

Keywords: *semantics, verb, types of meaning, lexical-semantic, perceptual verbs*

Giriş

“Feil” ərəb sözüdür. Qrammatikada əşyanın hal və hərəkətini bildirən bir nitq hissəsi olan feil eyni zamanda “iş, hərəkət, əməl, həqiqət, gerçəklik və ya fitnə-fəsad” mənalarında da işlədilir. Qrammatikada hərəkəti bildirən feilin istifadə bucağı olduqca genişdir. Feil dilin özünəməxsus sözüdür. Feildə əşya və predmetin zaman əlamətləri də dəyişir, yəni təsriflənir. Feil dilin ən canlı nitq hissəsidir. Feil bütöv bir fikirdir. Hər bir feil bütöv, tamamlanmış nitqi bürüyür. Feil bir nitq hissəsi olsa da ədəbiyyatda da onun izlərinə rast gəlinir. Feilin zəngin xüsusiyyətləri onun poetik təənnümünə də geniş imkan yaratmışdır. Feil dildə ən mürəkkəb nitq hissəsidir. Feilin semantik əsasları subyektin iş və fəaliyyət aspektlərini, proses və anlayışını əks etdirir. Feil həmçinin struktur-semantik kateqoriyadır. Feil dilin struktur-semantik kateqoriyalarından biri olaraq, hərəkət, vəziyyət və ya hadisə haqqında məlumat verən söz hissəsidir. Feilin struktur-semantik kateqoriya

kimi müzakirəsi, onun həm sintaktik (yəni qrammatik), həm də semantik (mənağa bağlı) xüsusiyyətlərini əhatə edir. Feilin strukturu və semantikasi arasında sıx əlaqə mövcuddur, çünki hər bir feilin konkret semantik mənası və onun cümlədəki qrammatik rolu bir-birini tamamlayır. Feilin məna növlərinin öyrənilmə tarixinin qədimliyi dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Bu qədimlik Hind və yunan dilçiliyinə gedib çıxır. (Mirzəliyeva, 2020, s.74)

Tədqiqat

Feil fəaliyyəti və işlə əlaqədar insan şüurunu inikas etdirir. İnsanın fiziki və psixoloji fəaliyyəti, gücü feil formaları ilə realizasiya olunur (Kazımov, 2024). Nitq hissələri arasında ən zəngini feildir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində feilin rolu çox böyükdür. Belə ki, feillərdən başqa nitq hissələri, başqa nitq hissələrindən də feillər yaratmaq mümkündür. Bu əmələ gəlmə prosesi müxtəlif yollarla, üsullarla baş verə bilər. Məsələn, məcazlaşma yolu ilə, leksik şəkildə vasitəsi ilə, frazeoloji birləşmə yolu və s. Məcazlaşma yolu ilə yaranan feillərin leksikologiyamızda yeri bir başqadır. Məsələn:

➤ həddən artıq gözləməkdən yorulmaq, gözləyə-gözləyə qalmaq, usanmaq mənasında işlənən “*gözünün kökü saralmaq*” feili;

➤ nüfuzdan düşmək, etibardan düşmək, hörmətdən düşmək (salmaq) mənasında işlənən “*ad batırmaq*” feili;

➤ şirin sözlərlə yola gətirməyə, yalvararaq razı salmağa çalışmaq mənasında işlənən “*dil tökmək*” feili;

➤ haqqında danışılmaq, söz-söhbət yayılmaq, məşhurlaşmaq, şöhrətlənmək mənasında işlənən “*dilə-dişə düşmək*” feili;

İngilis dilində məcazlaşma yolu ilə yaranan feillər var. Bu feillər dilin təbii və zəngin bir hissəsidir. Onlar yalnız sözün birbaşa mənasından deyil, həm də məcazi və idiomatik mənasından istifadə edərək cümlələrə rəng qatır. Feil və prepozisiyaların və ya zərflərin birləşməsi ilə yaranan bu strukturlar, ingilis dilində daha təbii və anlaşılan ifadə tərzini yaratmağa kömək edir. İngilis dilində işlənən məcazlaşma yolu ilə yaranan feillərə misal olaraq isə:

➤ “*Break the ice*”-ilk addımı atmaq, aradakı soyuq münasibəti yaxşılaşdırmaq.

Ex: To break the ice, she told a joke.

➤ “*Hit the books*” -oxumaq, dərslər oxumaq.

Ex: I need to hit the books for my upcoming exams.

➤ “*Bite the bullet*”-cəsarətli olmaq, qorxularının üstünə getmək.

Ex: I don't want to go to the dentist, but I guess I have to bite the bullet.

➤ “*Let the cat out of the bag*” -bir sirri açığa çıxartmaq.

Ex: He let the cat out of the bag about the surprise party.

N.A.Baskakovun fikrincə, feilin semantik (məna) növləri də tərz kateqoriyası kimi xalis sözdüzəldici kateqoriyadır. Belə ki, onlar feilin semantikasını dəyişdirir (Baskakov, 1954, s.120). Feilin semantik növləri, feilin mənasına, istifadə olunduğu kontekstə və hərəkətin xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif növlərə ayrılır. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də feilin semantik (məna) növləri müəyyən kateqoriyalara bölünür. Bir çox dilçilərin bu təsnifat ilə bağlı bölgüləri fərqlidir. Məsələn dilçi professor Buludxan Xəlilov Azərbaycan dilindəki feilləri başlıca olaraq aşağıdakı kimi məna qruplarına ayırmışdır. Bu növləri 1).hərəkət feilləri; 2).hal-vəziyyət feilləri; 3).iş feilləri; 4).nitq feilləri; 5).təfəkkür qavrayış feilləri və s. olaraq qruplaşdırmışdır (Xəlilov, 2018).

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik qrupları, eyni zamanda feillərin ayrı-ayrı qrammatik xüsusiyyətləri haqqında xeyli sayda tədqiqatlar aparılmışdır. Linqvistikada mövcud olan belə bir fikrə görə, “*Semantika qohum və qohum olmayan dilləri tipoloji-müqayisə yolu ilə tədqiq etməkdə mühüm rol oynaya bilər. Feillərin semantik baxımdan tədqiqi isə dilçiliyin bir çox mühüm problemlərinin həll olunmasına işıq sala bilər*” (Abdullayev, 1985). İngilis dilinin lüğət tərkibində də feil digər nitq hissələrindən çox fərqlənir. Bu fərqlilik özünü forma, məzmun zənginliyinə, müxtəlifliyinə, leksik-semantik və s. xüsusiyyətlərinə görə göstərir. Feil qruplarının və onların yarımqruplarının bölgüsü həm paradigmatik, həm də

sintaqmatik prinsipə əsaslanı bilər (Baskakov, 1979). Feil əsas nitq hissəsi kimi fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətdən zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Misal olaraq fonetik xüsusiyyət kimi Azərbaycan dilində “l,n,r,j,f” samitləri ilə başlayan sadə feillərin olmaması və yaxud leksik-semantik xüsusiyyət kimi feillərin omonimliyini misal göstərə bilərəm. Dilçi alim B. Xəlilov feillərin omonimliyi dilin leksikologiyasını zənginləşdirən önəmli faktorlardan biridir-deyə qeyd etmişdir. O, eyni zamanda qeyd edirdi ki, feillərin omonimliyi onların qədimliliyi ilə bağlıdır (Xəlilov, 1998). Omonim feillərə “ac, sarı, don” və s. feilləri misal göstərə bilərik.

- “ac”-həm feildir həm sifət;
- “sarı” -feil, sifət və həmçinin qoşmadır;
- “don” -həm isim həm feildir və s.

Müasir ingilis dilindəki feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edən L. L. İofik onların işlədilməsində müəyyən qanuna uyğunluğun olduğunu xüsusi vurğulayır. Müəllif feilləri onların işlənmə tezliyini nəzərə alaraq aşağıdakı qruplara bölür: 1). nitq feilləri *-to tell, to say, to inform* və s.; 2). hissi-qavrayış bildirən feillər *-to see, to hear, to feel, to notice* və s.; 3). əqli-fəaliyyət bildirən feillər *-to believe, to convince, to trust, to consider, to know* və s.; 4). xahiş və təklif bildirən feillər *-to ask, to beg* və s.; 5). konkret hərəkət bildirən feillər *-to do, to take, to buy, to sell* və s.; 6). arzu, istək, güman modallıq mənaları ifadə edən feillər *-to wish, to hope, to suppose* və s. (İofik, 1956)

Azərbaycan dilinin feillərində özünü göstərən leksik-semantik məzmun, onların reallaşma imkanları və digər xarakterik xüsusiyyətləri haqqında, həmin qruplardan biri olan hərəkət feilləri və onların dildəki mövqeyi, morfoloji quruluşu, mənası, leksik və sintaktik funksiyaları haqqında nisbətən daha geniş və əhatəli məlumata bir çox dilçilərin tədqiqatlarında rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına ilk dəfə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” adlı kitabda rast gəlinir. Bu əsərdə Azərbaycan dili feilləri leksik-semantik baxımdan beş qrupa bölünür: 1). hərəkət feilləri; 2). iş feilləri; 3). nitq feilləri; 4). təfəkkür, görmə və ya eşitmə prosesi ilə bağlı olan feillər; 5). hal-vəziyyət feilləri. (Xəlilov, 2018) Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməyə başlayır. Bu, feillərin, eləcə də digər nitq hissələrinin daha geniş və əhatəli tədqiq olunması, onlara aid spesifik əlamətlərin və səciyyəvi xüsusiyyətlərin müəyyənəndirilib üzə çıxarılması zəruriliyi ilə bağlı idi. İlk dövrlərdə işin bu istiqamətdə aparılması ümumtürkoloji baxımdan həyata keçirilirdi (Allahverdiyeva, 2015). Azərbaycan dilçiliyində də feilin məna qruplarından birbaşa və dolayı yolla bəhs olunmuşdur. (Xəlilov, 1960; s.128) Azərbaycan dilində feillərin məna növlərini B.Xəlilov 1). hərəkət feilləri, 2). iş feilləri, 3). nitq feilləri, 4.) təfəkkür, görmə, hissetmə və 5). hal-vəziyyət feilləri olaraq 5 qrupa bölmüşdür. (Xəlilov, 2018, s.85) Azərbaycan dili feilləri özünün leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri ilə, bu xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi, fərdiliyi ilə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə seçilir və bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir (Mirzəyev, 1986). Göründüyü kimi, məna növ kateqoriyasının təbiəti, dildəki mövqeyi müxtəlif cür izah olunmuş, səciyyələndirilmişdir (Mirzəliyeva, 2020; s.164).

Nəticə

Feillərin semantik növlərini araşdırmaq məna və istifadənin dəqiq başa düşülməsi, dilin zənginliyini və ifadəliliyini artırmaq, qrammatik qaydaların düzgün tətbiqi, tərcümə və dil öyrənmə prosesində asanlıq və s. baxımından olduqca önəmli bir dilçilik məsələsidir. Feillərin məna növlərini bilmək, cümlələrdə onların funksiyalarını daha yaxşı anlamağa və ifadələrin daha dəqiq qurulmasına kömək edir. Feillərin semantik məna növlərinin təsnifatı nitqin avtomatik emalı, mətnin mənasının təhlili, süni intellekt əsaslı tərcümə sistemləri və chatbotların inkişafı üçün vacibdir. Bu səbəblərə görə feillərin semantik məna növlərinin araşdırılması dilin funksional istifadəsini artırır və nitq mədəniyyətinin inkişafına töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Seyidov Y. Həsənov A. (1985) *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. IV hissə, Maarif.
2. Allahverdiyeva A. (2015) *İngilis və azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət feilləri*.
3. *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. (1960) I hissə (Morfologiya). Azərb. SSR EA nəşri, 321 s.
4. Baskakov. N. A. (1954) *Türk dillərində əmr və zaman kateqoriyası*..
5. Baskakov N. A. (1979) *Türk dillərinin tarixi-tipoloji morfologiyası*. Nauka,
6. Xəlilov B. (2018) *Azərbaycan dilində feil*.
7. Xəlilov B. (1998) *Feillərin ilkin kökləri*.
8. Xəlilov R. (1960) *Müasir Azərbaycan dilində sözlər arasında sintaktik əlaqə qrupları* (nam. dis.)
9. Jiqadlo V. N. İofik L. L. Ivanova I. P. (1956) *Müasir ingilis dili. Qrammatikanın nəzəri kursu*.
10. Kazımov İ. (2024) Feillik fenomeni-Nasir Mənzurinin kitabı haqqında. *Ədəbiyyat qəzeti* 17 fevral, №6.
11. Mirzəyev H. (1986) *Müasir Azərbaycan dilində feil*. Maarif.
12. Mirzəliyeva M. (2020) *Türk dillərində feilin məna növ kateqoriyası*. Seçilmiş əsərlər. I cild.

Daxil oldu: 10.01.2025

Qəbul edildi: 13.04.2025